

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך כא, תש"ל

והאוויר, ואז נראה, כיצד ממש לעינינו נולדות עננות קטנות, מתפתחות והולכות וצומחות כראשי כרובית, עד שהן מכסות את הרקיע, ולפעמים עד שהן מביאות ממטרים וסופות רעמים. תופעה ממין זה מצויה לעתים קרובות למדי מעל לראשי הרים.

גב"ע צרפתי

שורש אחד או מלה אחת לדבר ולהיפוכו

(המשך)

11. הניח = 'שם דבר במקום' — 'עזב'
סיפר פרופ' יגאל ידין: "נסעתי מירושלים ברכבת... בדרך, בתחנת כפר חב"ד, עלו לרכבת כמה עשרות חבד"ניקים. צעיר אחד מביניהם ניגש אלי וביקשני להניח תפילין. סירבתי וביקשתיו להניח לי¹⁹. מה ביקש פרופ' ידין מן הצעיר החבד"ניק? שיקשור לו את התפילין על הראש ועל היד, או שיעזוב אותו במנוחה? אלמלי המלה "סירבתי" הבאה לפני כן במשפט, לא היינו יודעים.
דו־משמעות זו גרמה לדיונים רבים על נוסח ברכת

19. אין לפני המקור של דברי ידין; אני מצטט מתוך מובאה

שבירחון "בית יעקב", גיליון 125, עמ' 20.

התפילין²⁰, ויש שביקשו להבדיל בין הנטייה הדגושה (הַנִּיחַ), המשמשת במקרא בשתי המשמעויות, ובין הנטייה הרפויה (הַנִּיחַ), המשמשת במקרא במשמעות "שם" בלבד; וכן נמצא בסידורו של ר' יעקב עמדין: "ואין לומר להניח בפתח דגש, כי אז יורה בעצם וראשונה ענין עזיבה, שהוא הפך הנרצה כאן".

דרך פיצול התוראה ברור: כאן וכאן יש 'הנחה', אלא שבמקרה אחד מניחים דבר במקומו לפי תכליתו, ובמקרה אחר מניחים אותו כדי לסלק אותו ושלא יטרדה, ועוזבים אותו שם.

12. חֶסֶד = 'טובה' — 'חרפה'

חֶסֶד (כשם-עצם וכפועל) בא שלוש פעמים במקרא במשמעות של גנאי. תמוה היה שימוש זה של המלה בעיני חז"ל, על כן דרשו: "ואיש אשר יקח את אחותו בת אביו או בת אמו... חסד הוא, ונכרתו לעיני בני עמם (ויק' כ, יז) — ושמה תאמר קין נשא את אחותו, תלמוד לומר 'חסד הוא', והעולם בתחילתו לא נברא אלא בחסד" (תורת כהנים); כלומר, הפסוק האוסר את נישואי האחות אף רומז שהיה לאיסור זה חריג אחד, וחסד עשה ה' עם קין והתיר לו לשאת את אחותו, כדי שמהם ייבנה העולם. אולם ברור, שפשט הכתוב הוא "חרפה היא" (כדברי רש"י במקום), וכן חסד

20. ראה: מ"מ [מאיר מדן], לשוננו לעם יח, (תשכ"ז), עמ'

לאומים חטאת" (מש' יד, לד) — החטאת היא חרפה לעמים.
"פן יִחַסְדֵךְ שׁוֹמֵעַ" (מש' כה, י) — השומע אותך, כשאתה
מדבר לגנאי זולתך, ירחש לך חרפה.

סבורים, שמשמעות זו באה לעברית מן הארמית.
בסורית יש לשורש זה שתי ההוראות.

בספר בן-סירא מן הגניזה, על יד המלים "דברי
חרפה" (מא, ל) רשום בגליון "דבר חסד"²¹. בן-יהודה
מביא שתי עדויות למשמעות זו מלשון חכמים מאוחרת. אולם
ברור, כי האור ניצח כאן את החושך, והמשמעות השכיחה,
לשבת, דחתה מן הלשון את המשמעות הנדירה לגנאי.

13. התנפך = 'גילה זהותו' — 'העלים זהותו'
כתוב אחד אומר "גם במעלליו יתנפך נער, אם זך ואם
ישר פעלו" (מש' כ, יא), אם כן יתנפך הוראתו 'מגלה את
טיבו'; וכתוב אחד אומר "וירא יוסף את אחיו ויכירם,
ויתנפך אליהם וידבר אתם קשות" (בר' מב, ז), אם כן יתנפך
הוראתו 'מסתיר את טיבו'. כיצד יתקיימו שני מקראות הללו?
המילונים רושמים שני שרשים נכר, אחד שעניינו
'הפרה', ואחד שעניינו 'נכרי' — ואינם נותנים תשובה ברורה
לשאלה, אם אלו הם שני שרשים שונים, או שמא יש כאן
שורש אחד, שעבר גלגולים סמנטיים.

במקרא קיימת כפילות המשמעות גם בבניינים נפעל

21. מ"צ סגל, ספר בן סירא השלם, ירושלים תשי"ג, עמ' רפב.

(איכה ד, ח — לעומת מש' כו, כד) ופיעל (איוב כא, כט; לד, יט — לעומת דב' לב, כז ועוד). אולם בהמשך והתפתחות הלשון תמונימיות זו הורגשה כמפריעה, ולכן שימש התפעל בעניין 'נכרי', ויתר הבניינים בעניין 'הכרה'.

14. עזב = 'נטש' — 'סידר'

כתוב בתורה: "כי תראה חמור שונאך רובץ תחת משעו וחדלת מעזב לו, עזב תעזב עמו" (שמ' כג, זד). פירש רש"י: "עזיבה זו לשון עזרה, וכן עצור ועזוב (מל"א יד, י), וכן ויעזבו ירושלים עד החומה (נחמ' ג, ח)". אבן עזרא פירש כאן את הפועל עזב במשמעותו הרגילה, וכתב: "חדל שתעזוב הדבר לו לבדו, רק תתיר עמו הקשרים ותעזוב המשא שיפול מזה הצד ומזה הצד ויקום החמור". היום נוטים לקבל את דעתו של רש"י, ולהניח שעל יד השורש עזב הרגיל (בזי"ן מקורית) יש עוד שורש עזב (שמקורו עז'ב) שהוראתו 'סידר', וממנו הפועל שבפסוק שלנו ובוזה שבספר נחמיה (ואולי אף בדה"א טו, לז), ואף המלה מעזיבה שבלשון חכמים (כגון סוכה א, ז), קנים וטיט שמעל תקרת הבית²².

פירוש הפסוק אפוא: "...הישמר מלנטוש אותו

22. ראה: מ"ד קאסוטו, פירוש על ספר שמות, ירושלים תשי"ב, עמ' 207. ראה גם במילון שב' Ugaritic Textbook (רומא, 1965) של גורדון. ראה גם מ' מדן, "לשוננו" כרך י"ז (תשי"א), עמ' 112—113.

לנפשו, אלא סדר יחד איתו את המשא על גבי החמור".
לדעת קאסוטו (וכן לפניו שד"ל) יש כאן משחק מלים
בין שני הפעלים השווים בצלילים והמנוגדים במשמעם —
ולשם משחק זה השתמש הכתוב בשורש הנדיר.

15. קילס = 'לעג' — 'שיבח'

כאן חלוקת המשמעויות ברורה: במקרא משמש השורש
בהוראת 'לעג' ובלשון חכמים בהוראת 'שיבח'. סבורים, שיש
כאן שני שרשים שונים, והשורש שבלשון חכמים שאל הוא
מז היוונית *καλῶς* שפירושו 'יפה'²³. על כן דברי
חבקוק א. י "והוא במלכים יתקלט" פירושה, כי האויב הפולש
לועג למלכי האומות ומתגבר עליהם בקלות, ואילו בדברי
ההגדה "לפיכך אנחנו חייבים להודות להלל לשבח לפאר
לרומם להדר לעלה ולקלט..." (הם מתוך המשנה פסחים
י, ה) המשמעות של לקלט דומה לזו של שמונת הפעלים הבאים
לפניו, לשון שבח.

ביחזקאל טז, לא "ולא היית כזונה לקלט אתנן" פירש
רש"י את הפועל לפי הוראתו המאוחרת: "לדבר ולהתהלל
באתנן יפה שנותנין לה — וכן כל לשון קלט לשון דבור,
פרליץ בלעז"²⁴. חלק עליו רד"ק: "בזה לא היית כזונה, כי
הזונה לועגת על האתנן ומבזה אותו כדי שיוסיף לה

23. בן-יהודה.

24. בסוטה כז ע"א ד"ה דומה, כתב רש"י: "אף קלטה לשון

דיבור יתר הוא לפיכך הוא נהפך ללשון שבח וללשון גנאי."

עוד". אולם פירושו של רש"י מעניין ביותר מבחינת השיטה: הוא סבור כי קלט הוראתה העיקרית 'דיבור'²⁵, ודיבור צשוי להיות לטובה (קלט = 'שיבח') ולרעה (קלט = 'לעג'), ולכן שתי ההוראות של המלה הן תוצאות של הוראה אחת משותפת. בדרך זו הוא מבאר אף את המלה דיבה: "כל לשון דבה פרלריץ בלעז... דבה — לשון דובב שפתי ישנים" (בר' לו, ב); ועוד: "כל הוצאת דבה לשון חינוך דברים שמלקיחים לשונם לאדם לדבר בו, כמו דובב שפתי ישנים, וישנה לטובה וישנה לרעה, לכן נאמר כאן מוציאי דבת הארץ רעה, שיש דבה שהיא טובה" (במ' יד, לו). רש"י סבור אפוא, שמלה סתמית — vox media — שאין לה קונוטאציה לא לשבח ולא לגנאי, עשויה במשך הזמן להתגוון לשבח או לגנאי. זוהי תופעה ידועה ושכיחה: נזכיר, למשל, את הפועל זמס — 'חשב, ביקש' («זממה שדה ותקחהו» מש' לא, טז), שממנו זימה — 'עצה רעה, רשע' («ומלאה הארץ זימה» וי' יט, כט). גם ביכלר²⁶ פירש את הדו־משמעות של קלט בתהליך

25. ראה: A. Darmesteter, *Les gloses françaises de Raschi*

dans la Bible, Paris 1908. לפי דרמסטיטר (עמ' 12) הלעז של רש"י

מתכוון למלה הצרפתית העתיקה parledic, שפירושה המקורי סתמי

הוא: ensemble de paroles, ריבוי מלים. ראה דברי רש"י גם בנידה

סו ע"א, ד"ה דימת עיריך.

26. דבריו מובאים בהערה של מילון בן־יהודה. ראה לדבריו

הביא פרופ' חיים רבין מן החיטית (ספר סגל, ירושלים תשכ"ה, עמ'

175).

דומה לזה ששיער רש"י: יש קלס, שהוראתו 'רקע ברגלו'
(החוקלס לא יקלס בסנדל אלא במנעל" מו"ק כו, ב), ורקיעה
זו עשויה להיות סימן הן ללעג הן לתהילה, ומוזה שתי
ההוראות.

זוהי אמנם דרך אפשרית להתהוות שורש בעל משמעויות
נגדיות, כאשר הוראה סתמית מתפתחת מצד אחד לשבח
ומצד שני לגנאי (השווה לעיל § 6) ²⁷. אולם סברתו של רש"י
נראית יותר לגבי דובב — דיבה, מאשר לגבי קלס.

ישראל הורביץ

מאדם ועד תולעת

לקט פתגמים על החי בספרותנו
(המשך)

כלב (תוספות) ¹

ח. מקל

מאניה, גרופית של שקמה, המקל יאה לה

(יצחק בשויס, "משפחת מושקאט" [תרי"א אלטאב], עמ' 505)

27. ראה: S. Ullmann, *The Principles of Semantics*, Glasgow/

Oxford 1959, p. 120; K. Nyrop, *Das Leben der Wörter*. Leipzig

1903, Kap. III

1. ראה: "ואתא כלבא", "לשונונו לעם", קונטרס קנט—קס.